

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

*Моєму вчителю, видатному досліднику і мамаєзнавцю,
академіку Платонові Олександровичу Білецькому
присвячена ця скромна розвідка.*

Станіслав Бушак

ВСТУП

До золотого фонду культурних скарбів українського народу належить знаменита картина «Козак Мамай», яка магнетизує своєю формальною завершеністю і концептуальною загадковістю вже не одне покоління дослідників, мистців, збирачів та шанувальників старовини. Образ козака Мамаю продовжує активно жити і сьогодні, вже в третьому тисячолітті, засвідчуючи культурну самобутність українців у добу глобалізації.

Цього сюжету не знає мистецтво сусідніх нам слов'янських народів, однак в Україні «Козак Мамай» був і залишається надзвичайно популярним твором, ставши своєрідною візитною карткою українського давнього мистецтва.

Ще у XIX ст. ці картини були поширені серед найрізноманітніших верств суспільства майже на всій території українського етнічного розселення. Особливо ж на тих землях, що знали запорожців і були частиною Гетьманщини. Ці картини можна було зустріти і в селянських хатах, і в розкішних панських та дворянських садибах. Зображували цей сюжет не лише на картинах, а й на гравюрах–дереворитах, деталях житла та побуту.

Трапляється він і на срібних та олив'яних козацьких чарочках із відповідними традиційними написами. Ще у XVIII ст. цей образ відтворювали на дереворитах — «листках, які дешевим друком розходилися скрізь по Україні»¹.

Як прикметна риса давнього українського побуту, «мамаї» зберігалися у маєтках переяславського полковника Семена Сулими, повітового маршалка П. І. Булюбуша, останнього гетьмана України Павла Скоропадського. Про них писали Борис Лазаревський (повість «Три тополі»), Анатолій Свидницький (роман «Люборацькі»), Олександр Ільченко (роман «Козацькому роду нема переводу») та ін. Колекціонував ці твори перший ректор Київського університету Михайло Максимович та інші визначні колекціонери: Василь Тарновський, Григорій Галаган, Олександр Польш, Павло Потоцький, Дмитро Яворницький, Микола Біляшівський, Іван Гончар та ін.

Не оминув увагою «мамаїв» і Тарас Шевченко, зокрема в офорті «Дари в Чигирині 1649 року», передаючи інтер'єр резиденції Богдана Хмельницького, він зобразив на стіні картину «Козак Мамай». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», описуючи помешкання

1. Франко І. Я. До історії українського вертепу XVIII ст. // Зібрання творів у 50 томах. Т. 36. — К.: Наукова Думка, 1982. — С. 273.
2. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у шести томах. Т. 4. Повісті. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 298.
3. Скоропадський П. П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995. — С. 387.
4. Щероцкий К. Расписная пасека (Археологическая заметка). — Каменец-Подольский, 1912. — С. 26; Щероцкий К. Живописное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем // Искусство в Южной России. — К.: Типогр. С. В. Кульженко, 1913, № 6. — С. 47–86; Щероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Т. 1. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — К., 1914. — С. 34
5. Данило Щербаківський. Козак Мамай (народна картина) // Сяйво. 1913, № 10–12. — С. 258;

1. **Козак Мамай, серед. XIX ст.**
Скриня
Куземенне, Охтирський р-н, Сумська обл.
ДЕРЕВО, МЕТАЛ, МАЛЮВАННЯ ОЛІЙНИМИ ФАРБАМИ
МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ НАН УКРАЇНИ

пан-отця Сави, Шевченко зазначає, що в його світлиці висіло дві картини — портрет гетьмана Богдана Хмельницького та «Козак Мамай» («старинного, но нехитрого письма»)².

Останній гетьман України Павло Скоропадський, згадуючи свої дитячі роки, проведені в селі Тростянець (нині Ічнянський район на Чернігівщині), писав: «В домі всюди висіли старі портрети гетьманів та різноманітних політичних і культурних діячів України, було кілька старовинних зображень "Мамає"»³.

У їхніх сусідів Тарновських, що володіли Качанівкою, та Галаганів у Сокиринцях також зберігалися ці твори — кілька у кожній збірці.

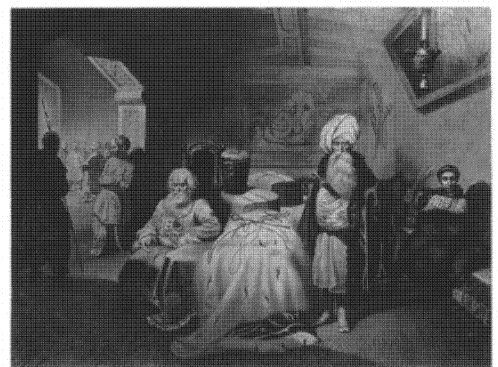
Така популярність «мамаїв», особливо на землях колишньої Гетьманщини, Запорожжя, а також на правобережній Київщині та Черкащині, в тому числі серед поселенців Кубані, Дону, Сибіру і Далекого Сходу, вражала дослідників цих творів.

Зокрема історик мистецтва Кость Широцький наводить приклади широкої розповсюдженості цієї композиції на початку ХХ століття не лише у вигляді станкової картини, а й як частини декоративного розпису стін, дверей, скринь і навіть вуликів⁴.

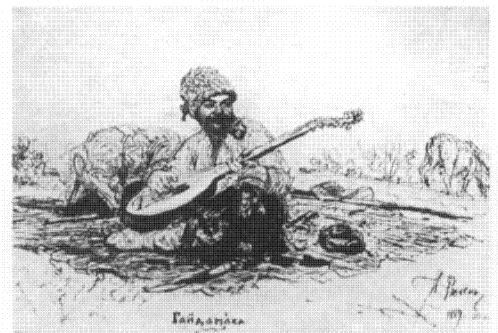
А Данило Щербаківський у 1913 році писав: «Народ і досі любить цю картину, і кохається в ній і малює її; єсть села, особливо на Полтавщині, де можна забачити десятки сучасних копій "Мамає", під час недотепних, але в більшості інтересних, які будять в думках пам'ять про колишнє "минуле"»⁵.

Втім не лише народні, а й професійні художники протягом ХІХ—ХХ ст. малювали козака з бандурою. Серед них можна назвати, зокрема Тараса Шевченка, Іллю Рєпіна, Сергія Васильківського, Георгія Нарбута, Давида Бурлюка, Валентина Задорожного, Феодосія Гуменюка, Олександра Бородея та багатьох інших. І нині можна побачити цей образ на плакатах, керамічних виробах, в оформленні книжок та громадських приміщень у виконанні сучасних народних та професійних мистців.

Це, на мою думку, безперечно вказує на те, що в «мамаєх» закодована дуже важлива для української душі інформація, котра передається з покоління в покоління, визначаючи засадничі риси нашого національного характеру. Які ідеї втілилися в образі невідомого Мамає, спробуємо розглянути в цьому дослідженні.

2. Дари в Чигирині 1649 року.
ТАРАС ШЕВЧЕНКО.
1844 р.
Туш, перо.

3. ГАЙДАКА.
Ілля Рєпін.
1899 р.
ПАПІР, ТУШ.

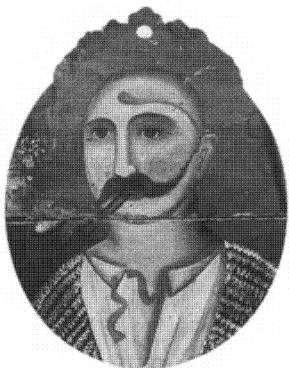
4. КОЗАК МАМАЙ, 1821 р. (ФРАГМЕНТ) → →
БРАШІВАНОВ
ПАПІР, НАКЛЕЄНИЙ НА ПОЛОТНО, ОЛІЯ, 64 x 85,5
ОДЕСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

За
Оцеи
Коза
Яко дсе
надуми
або въ про
Мишколь ер
Ото мене ми
Яко недово
то тако яко
пораженн
Оце боре Коза
кѣа гакже т
а жѣба редсе
ако сердце

Муні Кн^пастъ вемонъ вѣдунъ
ет мѣрѣно и мѣрѣно
мѣрѣно мѣрѣно

Яко же А^пко не мѣта
Слѣдѣтъ вѣдѣ
Есѣ Козе мѣтѣ вѣ
Слѣдѣтъ вѣдѣ

ЗМІСТ	Вступ	8
	З історії дослідження	12
	«Мамаї» в історичних дослідженнях і топонімічних назвах	18
	«Козаки–мамаї» та духовні традиції українського кобзарства	29
	Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами	33
	Композиційні варіації «мамаїв» та деякі історичні паралелі	42
	Зв'язок «мамаїв» з іконописом, козацьким портретом та народним малярством	48
	Про авторство «мамаїв»	57
	Ще раз про написи на «мамаях»	64
	Каталог	121
Повний перлік ілюстрацій	298	

Козак Мамай

Альбом

дизайн

Ілля Павлов, Марія Норазян

автори

Станіслав Бушак: вступна стаття

Валерій та Ірена Сахарук: каталог

переклад англійською мовою

Орися Трач

редактори

Ростислав Забашта

Настя Голтвенко

редактори англомовного тексту

Тимофій Фрізен, Вільям Нолл

керівник проекту

Лідія Лихач

фотографи

Максим Афанасьєв, Сергій Глабчук,

Борис Дверний, Валерій Куделя,

Леонід Куликов, Олег Куцкій,

Ілля Левін, Віктор Луць, Юрій Малієнко,

Сергій Марченко, Володимир Недяк,

Валерій Хлебцевич

кольорокорекція

Олексій Богословський

Підписано до друку: 14.10.08

Формат: 64x104/8. Папір крейдований

Ум. Друк. Арк. 38 Облік.-вид. арк. 40

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД www.rodovid.net

Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК № 1230 від 12.02.2003

Друк: ООО «Новий друк»

1, вул. Магнітогорська, Київ, Україна 02660

К 59 **Козак Мамай**: Альбом / К 59 Автор вступної статті: Станіслав Бушак,
Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
ISBN 978-966-7845-50-6

Художній альбом «Козак Мамай» -

перша книга кількатомного видавничого проекту. Цей том містить наукову розвідку зі спробою прочитання культурного «ідентифікаційного» коду феномену Козака Мамай, а також каталог «мамаїв» XVII – початку XX ст. із музейних та приватних збірок (понад 95 творів). Альбом виданий українською і англійською мовами.

Для мистецтвознавців, а також шанувальників української культури.

УДК 75.041.2 (084.12)

ББК 85.16